جاويد احمد شيخ

امداد حُسينيءَ جي شاعريءَ ۾ پھاڪا ۽ چوڻيون

Proverbs and sayings in the Poetry of Imadad Hussaini

Abstract:

Imdad Hussaini is a poet by nature. He descends from the same 'JARAR Pota' family as the famous poet Shah Abdul Latif Bhitai. Since both his maternal and paternal ancestors are renowned for their literary accomplishments, he possesses a natural flair for poetry. His maternal grandfather was the notable Sindhi writer named Qazi Assadullah Shah Fida, and the prominent Sindhi Kafee writing (ڪافي گو) poet Hafiz Shah was the elder brother of his maternal grandfather.

Imdad Hussaini has consistently supported the modern and artistic experiments in poetry. He has composed poetry in about twenty different genres. However, he specializes in writing songs (گيت), poems (نظم) and Ghazals (غزل). A Particular poetic genere is 'TEROO' (ٽيڙو) which he got inspiration from Japanese 'HAIKU' (هائيڪو). He also transformed and experimented many other generes of Sindhi poetry. There are various aspects and feauters of Imdad's poetry which has been critically analyzed like universality: the universality in his poetry shines like full moon and have soothing and cooling effect that of breeze. The thought of human eternity and honour is visible in his poetry. We see the 'sincerity', 'astheticism' and sublimity of Sindhi Society and emotional expression in his poetry. He offers solutions of problems and the hopes for the development of Sindh in his poetry. His romanticism is unique and matchless. His romantic poetry for radio is replete with love songs and love Anthums which strengthen the beliefs of the beloved and the lover. The natural images in the poetry of Imdad resemble the actual beauty of nature, the colour. The melody drips like honey from his poetry of nature. His discription of nature proclaims his sense of astheticism and observation in a fascinating way. That is why the dynamics of his poetry possesses the values which are strong, charming, grand and sublime.

Imdad's poetry is full of emotions, beauty, and wonderful similies and metaphors. In addition, he has expertly infused his poetry with lovely popular Sindhi proverbs and sayings. Imdad has his own clifferend diction, which is evident in the structure and elegance of his verse.

Keywords: *Proverbs, Saying, songs, poems, Ghazal, Teroo, HAIKU*

ڪنهن بہ ٻوليءَ جي نثر توڙي نظم کي مُروج پهاڪن/چوڻين، استعارن، اصطلاحن ۽ تشبيهن جي سبب ئي خوبصورتي، خاصيت، توجهہ ۽ فڪري اهميت حاصل ٿئي ٿي. پهاڪا/چوڻيون نظمن توڙي نثر لاءِ جڻ آبِ حيات آهن. اهڙو نظم ۽ نثر فنا نٿو ٿئي، جنهن کي صنايع بدايع جو ساٿ حاصل آهي. سنڌي ادب ۾ پوءِ اهو لوڪ ادب ئي چو نہ هجي، خوبصورت، نون پراڻن، ڏيهي پرڏيهي، خود ساختہ مروج پهاڪن/ چوڻين جي استعماليءَ ڪري ئي پنهنجي ساک برقرار رکي سگهي ٿو. سنڌيءَ ۾ اهو حسين ۽ هر دلعزيز بياني علم جي روايت ڪا اڄ جي عصري تقاضا نہ آهي، بلڪ ابتدائي ايامن کان سنڌي نثر/نظم/تحرير/لکت/گفتگوءَ ۾ اهڙيون صنعتون وڏي چاهہ ۽ حڪمت دانائيءَ سان استعمال ٿينديون آيون آهن. دنيا جي هر ٻوليءَ جي شاعرن، ليکڪن، صحافين، سگهڙن وغيره پنهنجي تحريرن/تخليقن ۾ پهاڪن/چوڻين جو کليءَ دل سان استعمال ڪيو آهي، ڇاڪاڻ تہ ٻوليءَ جي بقا ۽ بهتري انهيءَ عمل سان مشروط آهي. سنڌ جي نامور شاعر امداد حسينيءَ جي شاعريءَ ۾ پڻ، سنڌي پهاڪن/چوڻين جي پروقار نموني استعمالي نظر اچي ٿي، جنهن سبب سندس شعر سينگارجي سنوارجي توجهہ جو مرڪز بڻجي پوي ٿو. امداد حسينيءَ ڪوتائن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اڪثر مروج ديسي پهاڪن/چوڻين جو سيبائتي نموني ۾ استعمال ڪيو آهي. ان کان اڳ جو امداد حسيني جي شاعريءَ ۾ پهاڪن جو جائزو وٺجي، پهاڪي جي وضاحت ڪرڻ ضروري آهي.

پهاڪي کي انگريزي ٻوليءَ ۾ 'Proverb'، اُردوءَ ۾ ڪهاوت ۽ عربيءَ ۾ ضرب المثل چوَن ٿا، جڏهن تہ چوِڻيءَ جي معنيٰ ٿئي ٿي ڪنهن بہ ماڻهوءَ جي چيل ڳالهہ کي ورجائڻ يا ڪِٿي Coat ڪرڻ. پهاڪي ۽ چوِڻيءَ کي سنڌي لُغت ۾ ڪيئن واضح ڪيو ويو آهي. انهيءَ لاءِ هِتي لُغوي معنيٰ ڏجي ٿي.

- پهاڪو: ذ. ڪنهن خاص واقعي جو ٿورن لفظن ۾ اشارو (مثال: جڏهن ڪڏهن سنڌڙي تو کي قنڌاران جوکو.) (1)
- چوِڻي: ث. چوَڻ جو نمُونو، محاورو، قول، پهاڪو. (2)

مٿي ڏنل پهاڪي ۽ چوڻيءَ جي لُغوي معنائن تي غور ڪجي تہ پهاڪي جي معنيٰ ۽ مفهوم سمجهہ ۾ اچي ٿو. يعني ڪنهن خاص حادثي يا واقعي جو ٿورن لفظن ۾ فڪري اشارو. هي هڪ تاريخي حقيقت آهي تہ سنڌ سان وڏيون ويساهہ گهاتيون ۽ سازشون، هلائون ۽ حملا قنڌار (افغانستان) ڪان ئي ٿيا. هيءُ پهاڪو انهن ئي ناجائزين جو ورجاءُ آهي. سنڌي ماڻهن افغانين جي سنڌ ۾ مچايل انڌير نگرين، ظلم ۽ بربريت جي پيشِ نظر انهن ڏينهن ۾ (اڄ کان چار پنج سئو سال اڳ) جيڪو ڪجهہ ٿيو مٿيون پهاڪو انهن حالتن واقعن جو ساکي آهي. هِتي هڪڙو ڪلهوڙن جي حڪومت جي خاتمي ۽ ٽالپر حڪمرانن جي تخت نشين ٿيڻ جو عڪاس پهاڪو پيش ڪجي ٿو جنهن ۾ اُن مخصوص دور ڏانهن چِٽو اشارو ڪيل آهي تہ:

"آيا مير ڀڳا پير."

سنڌ ۾ "ڪلهوڙن جي صاحبي 1701ع کان 1782ع تائين هلي. ڪلهوڙن کي 'ميان' ۽ 'پير' بہ ڪري سڏيندا هُئا، ڇا ڪاڻ تہ ڪين ڪيترا ئي مُريد هُئا......... جڏهن ڪلهوڙن جي حڪُومت ڪمزور ٿي، تڏهن 'مير' حاڪم ٿيا ۽ 'پير' ڪلهوڙا ڀڄي، ميدان ڇڏي ويا." (3)

مٿئين پهاڪي مان ڳالهہ پڌري ٿي تہ جڏهن ميرن جي حڪُومت آئي تہ ڪلهوڙا پير هليا ويا. انهيءَ واقعي ۽ حالتن کي ڏسي ماڻهن اهو چوڻ شروع ڪيو هُوندو تہ آيا مير ڀڳا پير. هن قسم جي عام ماڻهن جي واتان تاريخي پس منظر رکندڙ چوڻيءَ اڳتي هلي پهاڪي جو روپ اختيار ڪيو هُوندو.

پهاڪا، چوڻيون، محاورا ۽ اصطلاح حقيقت ۾ ڪنهن بہ قوم جي ٻوليءَ ۾ سرجيل علم ادب کي خوبصورتي، وُسعت، سگهہ، عظمت، سُڇاٽپ، ڏگهي ڄمار ۽ شاهوڪاري عطا ڪن ٿا. سنڌي پهاڪا ۽ چوڻيون سنڌي قوم جي جملي جيوت جو ڇڻ هڪڙي قسم جو Life Plan آهن، جنهن ۾ قوم ماضيءَ کان حال ۽ حال کان مستقبل تائين پنهنجو سياسي، سماجي ۽ معاشي سفر ڪيئن ۽ ڪهڙيءَ ريت گذاري ٿي، گذاريو هو، گذاريندي. اهو سڀ انهيءَ Plan مان پڌرو ٿي سگهي ٿو. هت ڪجهہ چوڻيون ۽ پهاڪا درج ڪن ٿا، جن مان سنڌي قوم جو تاريخي، سياسي، سماجي، تهذيبي، علمي ادبي، تمدني، ثقافتي ۽ واپاري پس منظر فخر ڪندي ڏسي يا پڙهي سگهجي ٿو.

1. "اُتم کيتي وڏندڙ واپار، نيچ نوڪري، پنڻ بيڪار."
2. "پارسي گهوڙي چاڙهسي."
3. "سوڙ آهر پير ڊگهيرڻ."

4. "اپڻي گهوٽ تہ نشا ٿيوَئي."
5. "اهو سون ئي گهوريو جو ڪن ڇني."
6. "پنهنجي وڍيءَ جو ويڄ نہ طبيب."
7. "دودو ڏوڙ چنيسر ڇائي."
8. "سَپ نہ ماري، سَپ جو سَراپ ماري."
9. "گهڻن ڪجي ڇپر ڪجي."
10. "ڏاڍو سو گابو."
11. "اهو ڪي ڪجي جو آئيءَ ويل ڪم اچي." وغيره

هڪ ڳالهہ جي وضاحت ڪجي تہ پهاڪا ۽ چوڻيون ڪو ڌار ڌار اصطلاح نہ آهن. سياڻن سالڪن جون سبق آموز ڳالهيون، شعر، قول ۽ گفتا جن ۾ ڪو اُونهو خيال يا ويچار سمايل هُجي ۽ اُهي لوڪن جي واتان بار بار ٻيا استعمال ٿين، تہ انهن کي گڏي سڏي چوَن "ابا سياڻن سچ چيو آ يا ڪنهن ڏاهي سچ ئي چيو آ تہ جهڙي نيت تهڙي مراد" وغيره وغيره. تنهن جو مطلب ٿيو تہ ڪنهن جو چوَڻ آکڻ ڪارائتو جُملو اڳتي هلي چوڻي يا پهاڪي جي پوشاڪ پائي وٺي ٿو ۽ ماڻهو ڪيس پهاڪو يا چوڻي ڪوٺن ٿا.

هيل تائين تہ پهاڪن جا ڪافي ڪتاب ڇپجي چُڪا آهن؛ جن مان 'گلِ شَڪَر' پهاڪن جو پهريون ڪتاب آهي جيڪو ديوان ڪيولرام سلامتراءِ آڏواڻيءَ 1869ع ڌاري پهاڪن کي گڏ ڪري لکي پُورو ڪيو هو پر ڪنهن مجبُوريءَ سبب 1905ع ۾ ڇپيو جڏهن تہ ان کان اڳ پهاڪن جو پهريون ڪتاب 'سنڌي پهاڪا' ديوان ڪوڙي مل چندنمل کلناڻيءَ 1889ع ۾ ڇپرايو. ان بعد 'پهاڪن جي پيڙهہ' ڪاڪي ڀيرو مل مهر چند آڏواڻيءَ 1917ع ۾ ڇپرايو. ان بعد بہ پهاڪن جا ڪتاب ڇپبا آيا آهن. جهڙوڪ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي مرحوم جو 'پهاڪن جي پاڙ' 1967ع ۾ ڇپيو. 'سنڌي پهاڪا محاورا' (هڪ اڀياس) ڊاڪٽر مُرلي ڌر جيٽلي ۽ نورالدين سرڪي مرحوم جو 'پهاڪا ڪلام جا ڏيئا' ڇپيو پر هڪ ڳالهہ جا ڪرڻي آهي تہ سنڌي چوڻين جو باقاعدي ڪو ڪتاب ڇپيل نظر نہ ٿو اچي. مطلب تہ چوڻيون، گفتا وغيره ئي در اصل پڇي راس ٿي پهاڪن جي شڪل اختيار ڪن ٿا يا پهاڪا/ چوڻيو ساڳيو لساني حُسن جمال ۽ مقصد رکندڙ آهن.

سنڌي ٻوليءَ جو هر دوُر جو شاعر، اديب، سُگهڙ ۽ سالڪ ماڻهو سنڌي پهاڪن ۽ چوڻين کي پنهنجي تحريرن، شعرن ۽ نجي ڪچهرين ۾ وڏي شوق ۽ فخر سان استعمال

ڪندو آيو آهي ۽ ڪندو رهي ٿو. ان حوالي سان ڏٺو وڃي ته سنڌي ٻوليءَ جو نامور نقاد، ليکڪ، شاعر امداد حُسيني بہ پهاڪن ۽ چوڻين جي اهميت جو احساس رکندي انهن کي پنهنجي ڪوتائن ۾ جاءِ ڏيندو آيو آهي، جو شاعر ٻوليءَ جا رکوال ٿين ٿا. هتي امداد حُسينيءَ جي سيني شعري اسمن ۾ پهاڪن / چوڻين جي تضمين جو جائزو پيش ڪجي ٿو.

’**هاڻ ٻيگو ڇڏ**‘: امداد حسينيءَ هِن عُنوان واري غزل ۾ سنڌي ٻوليءَ جي هڪڙي عام چوڻي جيڪا سنڌين جي بقا جي ضمانت آهي، يعني ’سنڌڙي ڌرتي ماتا.‘ انهيءَ ڌرتي ماءُ لاءِ اڪثر ڪچهرين يا لکڻين ۾ چيو يا ورجايو ويندو آهي تہ ”سنڌڙي ناهي ڪو ڏور ڏيگو“ جنهن کي اوهين ڳُهي ڪائي يا ڪپائي ويندؤ. ڌرتيءَ جي تاريخ، تهذيب، ٻولي ۽ خلق ٿئي ٿي. ايڏي ساري جهان کي ڪٿي لڪائيندؤ ڪپائيندؤ! هِت چوڻيءَ وارو چوڪو بند پيش ڪجي ٿو. جنهن ۾ مذڪورا چوڻي مُستعمل آهي:

وڪجي سڪجي ويندي ڳُسجي،
سنڌڙي ناهي ڪو ڏور ڏيگو. (4)

’**پٿر تي شيشو اُڇلايو**‘: هن عنوان واري غزل ۾ هڪ اصطلاح ”لايو سجايو ٿيڻ“ ڳتب آندو ويو آهي، جنهن جو مطلب آهي تہ ’محنتون يا ڪوششون صاب پوڻ‘، ’ڪاميابي ماڻڻ‘ پر انهيءَ اصطلاح کي امداد حُسينيءَ سنڌيءَ ۾ هڪ چوڻي آهي جنهن غزل ۾ استعمال ڪيو آهي پر جي اصطلاح کي چوڻيءَ واري انداز يا ڍنگ سان ادا ڪجي يا چئي ڏجي تہ اها پوءِ شعوري طور چوڻيءَ وارو مقام ماڻي وڃي ٿي. مثال ڪان اڳ هڪ ٻيو مثال ڏجي ٿو جنهن ۾ ڪنهن سنڌي اصطلاح کي چوڻيءَ جو روپ ڏياري پيش ڪيو ويندو. جيئن سنڌيءَ ۾ اڪثر چيو ويندو آهي’ادا امير غريب جي ڪهڙي ريس؟‘ در اصل ريس ڪرڻ معنيٰ ’حسد ساڙ ڪرڻ‘، ’برابري ڪرڻ‘، ’همسري ڪرڻ.‘ هاڻي ثابت ٿيو تہ اصطلاح کي چوڻيءَ واري روپ ۾ ڪيئن پيش ڪبو آهي، امداد حُسينيءَ بہ سنڌي اصطلاح کي سنڌي چوڻيءَ وارو چولو پارائي شعر ۾ تضمين ڪري پيش ڪيو آهي. مثال هن طرح آهي.

سنڌيءَ ۾ هڪ چوڻي آهي،
لايو ٿيندو آهہ سجايو. (5)

امداد حُسينيءَ پنهنجي نظم ۾ هڪڙي چوڻي ”بيوقوفن جي جهان ۾ اڪيلو عقلمند!“ استعمال ڪئي آهي، پر اها بہ تشبيهي طريقي سان ۽ وري شاعر جي ذهانت ڏسو! ساڳي چوڻي اُبتي ڪان سڌي پاسي يعني ”عقلمندن جي جهان ۾ اڪيلو

بيوقوف“ استعمال ڪئي وئي آهي. هن نظم ۾ چنڊ کي بهرحال انيڪ ستارن جي وچ ۾ اڪيلو ۽ اُداس ڏيکاريو ويو آهي. ان لاءِ هڪ چوٽي ٻه دفعا خوبصورت ۽ آرٽسٽڪ انداز ۾ استعمال ٿي آهي، ڪمڙيءَ طرح. هن طرح: هن نظم ۾ پهرين چنڊ کي شاعر عقلمند پوءِ بيوقوف ڪوٺي ٿو.

هيترن سارن ستارن وچ ۾
چنڊ ايئن آهي اڪيلو ۽ اُداس
بيوقوفن جي جهان ۾
جيئن اڪيلو عقلمند!
عقلمندن جي جهان ۾ جيئن اڪيلو بيوقوف! (6)

’ملوڪان موت- مروئان شڪار‘ امداد حُسيني صاحب هن نظم ۾ سنڌي ٻوليءَ جو هڪ پهاڪو ’مِروان موت، ملوڪان شڪار‘ فني مهارت سان استعمال ڪيو آهي، جيڪو عنوان مان ئي ظاهر آهي: جنهن جو مقصد وڏن ماڻهن يا اميرن لاءِ شڪار جو شوق شغل ته مزي تفريح جو ڪارڻ آهي پر جانورن يا مِرن جي موت جو سبب بڻجي ٿو. هن نظم ۾ امداد صاحب پهاڪي جي بلڪل اُبتڙ فڪر ڏنو آهي. هُن هِن نظم ۾ مروڻ کي نه پر ملوڪ (ڏاڍي) کي پاڻ مارائيندي ڏيکاريو آهي اهو به انوکي ۽ طنزيا انداز ۾. هُن هڪ سُوئر هٿان ٻئي سُوئر (پوتار) کي چيرڻ ڦاڙڻ واري لقاءَ کي ڪاريگريءَ سان قلم بند ڪيو آهي. هيءُ سڄو نظم پڙهڻ سان ئي پهاڪي جي تضمين جو تصوُر چِٽو ٿي سگهي ٿو. ”ملُوڪان موت، مروئان شڪار“ جڏهن ته درست پهاڪو هن ريت ٿيندو ”مِروان موت، ملُوڪان شڪار.“ شعري مثال هن ريت آهي:

لوڏ ڪتن جي پوئتان، اڳتان سوئر ڦر
ڪيتيءَ واري ڪانهن ۾، ملوڪن جو شڪار
گهوڙي تي دونال سين، ويٺل هڪ بنڪارُ
سولي سنڌيءَ ۾ چون، جنهن کي ٿا پوتار. (7)

’**ڄام شوري جون هوائون**‘: هن عُنوان واري نظم ۾ سنڌي ٻوليءَ جي هڪ گهرو سماجي فڪر ڏيندڙ چوٽي ”اهو ڪي ڪجي، جو آئيءَ ويل ڪم اچي“ ۽ هڪ نج عوامي محاوري ”خوش رهو پنهنجي خرچ تي“ جي تضمين اهڙي فنڪاراڻي انداز سان ڪئي وئي آهي جو شعر جي ساخت ۾ ڪو نقص، ڪو جهول نظر نه ٿو اچي. مثال لاءِ نظم جو هڪڙو جُزو پيش ڪجي ٿو.

چام شوري جون هوائون!
ٿورڙو هوريان گهُلو
اڪ ۾ هڪڙو لَهُوءَ جو لُڙڪ آهي
جيڪو آئيءَ ويل جي لئہ مون بچائي هو رکيو. (8)
يار جيڪي چئہ تہ ها ڪي زرد پن
سائي شاخ تان!
جت هُجي
خوش رهن او شال پنهنجي خرچ تي! (9)

’ڪيتري پياري لڳين ٿي.....!‘: امداد حُسينيءَ هن نظم ۾ هڪڙو سنڌي ٻوليءَ جو نهايت سادو ۽ لوڪ جي زبان تي چڙهيل محاورو ”نور مِني جو قسم“ / ”نُور جو سُنهن“ استعمال ڪئي آهي. هيءَ ٿي چوڻي هُن پنهنجي هڪڙي فلمي گيت ’او البيلا صنم، نور مِني جو قسم‘ ۾ بہ ڪتب آندي آهي. هِت هن نظم جو اهو جُز ڏجي ٿو.

ڪوڙ مان يا سچ مان تون ڳهند ٿي پائين جڏهن
نور جو سُنهن گهور گهري گهور سان گهائين جڏهن. (10)

’شهر‘ طويل نظم: امداد حُسينيءَ جو هيءُ مشهور طويل نظم سنڌي شاعريءَ جو ماسٽر پيس جو درجو رکي ٿو. هن نظم ۾ شاعر سنڌي ٻوليءَ جي ڪافي سارن اصطلاحن ۽ تشبيهن جو استعمال پڻ ڪيو آهي. هن نظم جي ٻولي شاهُوڪار آهي. هي طويل نظم نہ رڳو سنڌ جي دل حيدرآباد تاريخي شهر جي درد ڳنا آهي جنهن کي غيرن اهڙا گهاءَ ڏنا جن کي دنيا جي ڪا ئي مرهم مِٽائي نہ ٿي سگهي، جو جو قدرن، ثقافت، ٻولي، تهذيب، علم ادب، رواداريءَ کي لڳل ڌاڙي جو تدارڪ ٿي نہ ٿو سگهي. منگهن جي شهر جا اهي قدر، روايتون ۽ حُسن موٽائي نہ ٿا سگهجن. هِن طويل نظم مان ڀرپوريت جي عڪاس هڪ چوڻي ”قرآن هٿ ۾، ڪڇ ۾ ڇرا“ کي ماحول ۽ منظر مطابق تضمين ڪري ڏيکاريو آهي، جو موضوع کي وڏيڪ فڪري سگهہ بخشين ٿا. نمُوني طور طويل نظم جو اهو ٽُڪرو هِت ڏجي ٿو.

’شهر‘

هي منهنجو شهر آهہ يا دشمن جو شهر آ
آهن هي ڪير لوڪ نقابن جي پوئتان
”قرآن ٿن هٿن ۾ ڪڇن ۾ ڇُرا اٿن“
ڪوسي لهوءَ جي پياس ڇپن تي ڪنيو گهمن. (11)

'**بلو شهيد تي سلام!**': امداد حُسينيءَ لڳ ڀڳ هر موضوع تي شعر لکيو آهي. هن نظم ۾ هُن سنڌي ٻوليءَ جي حقن جي بحاليءَ واري تحريڪ جي ڏينهن ۾ هڪ هوٽل جي بيري جي بهادريءَ جي پس منظر ۾ هي نظم لکيو جيڪو ٻالڪ پاڻ جيڏن اسڪولي شاگردن کي بچائيندي شهيد ٿي ويو. هن عملي ۽ انقلابي جدوجهد وارو فڪر رکندڙ نظم ۾ هڪڙي عام جام واهپي ۾ ايندڙ پهاڪو "ڦڙيءَ ڦڙيءَ تلاءُ" استعمال ڪيو ويو آهي. هت نظم مان ڪجهه سٽون ڏجن ٿيون جنهن ۾ اهو پهاڪو پيڙهه جي پٿر جيان پڌرو نظر اچي ٿو:

بلو شهيد تي سدا
سلام آ سلام آ
لهوءَ جي لهر پئي لڳي
ڦڙيءَ ڦڙيءَ تلاءُ آ
اي سر فروش ساٿيو! (12)

'**نينهن ٿيو**': نالي واري غزل ۾ سنڌي ٻوليءَ جي هڪڙي مشهُور چوڻي "ڏر تي گِدڙ بہ شينهن ٿيو!" استعمال ڪيل آهي جنهن جو مفهوم هر ڪو پنهنجي گهر يا ٽاڪ تي زورآور هُوندو آهي نڪري ٿو. هن چوڻيءَ کي ڪي "گهر اڳيان ڪُتو بہ شينهن" چوَن. بهرحال اها حقيقت آهي تہ هر ڪو پنهنجي پاڙي, گهر, گهٽيءَ ۾ شينهن مُڙس سڏبو آهي پر ٻئي هنڌ جهڙوڪر گدڙ پر هيءَ ڪمڙو مرد آهي جيڪو پنهنجي در اڳيان هُجڻ باوجُود گدڙ ڪان بہ ويو. هت غزل جو اهو فڪري بند ڏجي ٿو جيڪو بُزدليءَ جي علامت آهي.

تون تہ گدڙ ڪنان بہ وئين,
ڏر تي گدڙ بہ شينهن ٿيو! (13)

مِٺيءَ مُلهه مهانگو ڙي!: امداد حُسينيءَ جي هن خوبصورت عالمگيريت جي حامل وائيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي مشهور چوِڻي "ڏاڍو سو ئي گابو" کي پيوَند ڪيو ويو آهي. هن چوِڻيءَ کي انگريزي ٻوليءَ جي عبارت "Might is Right" مان ڪنيو ويو آهي. هت وائيءَ جي آخري سِٽ وراڻيءَ سميت ڏجي ٿي جنهن ۾ خود ساخت بٽيل طاقتور ماڻهن جي ترجماني ڪندڙ چوِڻيءَ جو چهرو صاف نظر اچي رهيو آهي. هيءَ چوِڻي بي حس ۽ ظالم سماج جي عڪاس آهي, جيڪا غريب ۽ پيڙهيل ماڻهن کي برزبان ياد آهي. ڏاڍو ڏاڍو آهي سنڌ جو هُجي يا ڪانگو جو.

ڏاڍو سو ئي گابو آهي,
سنڌ هُجي يا ڪانگو ڙي!
مٺيءَ مُلهه مهانگو ڙي! (14)

’**سُنو آهي جو**‘: هِن عنوان واري نثري نظم ۾ پڻ هڪڙي عام چوِڻي ”چھرو دل جو آئينو آهي“ استعمال ڪري نهايت شائستگيءَ سان نظم ڪي نوازيو ويو آهي. هِت اهو شعري مثال ڏجي ٿو.

سُنو آهي جو دل ڪير نہ ٿو ڏسي
پر چوَن ٿا تہ
”چھرو دل جو آئينو آهي“
تہ ڇا

’**تو کي معلُوم بہ آهي.....!**‘: هن نظم ۾ سنڌي ٻوليءَ جو هڪڙو مشھور، مفيد ۽ شعور آگاهي ڏيندڙ پهاڪو ”نادان دوست کان داناءَ دشمن ڀلو“ کي نامڪمل پر اشارن قناعين ۾ استعمال ڪيو ويو آهي. نظم ۾ شاعر پنهنجي داناءَ دشمن کي حالتن کان اڻ ڄاڻ سمجهي مخاطب ٿئي ٿو جڏهن تہ نادان دوست جو تذڪرو ڪيل نہ آهي. هيءُ پهاڪو ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي جي ڪتاب ’پهاڪن جي پاڙ‘ ۾ بہ موجُود آهي. امداد حُسينيءَ جي چوَڻ جو مقصد بہ اهو آهي تہ دشمن دشمن ٿيندو آ، داناءُ نہ ٿيندو آهي. ڪنهن طرح انهيءَ پهاڪي جي نفي نظر اچي ٿي ۽ دشمن جي دانائيءَ تي شڪ ڏيکاري مٺس طنز بہ ڪيل آهي. سنڌي جديد شاعريءَ ۾ اها امداد حُسينيءَ جي ئي انفراديت آهي جو هُو نئون فڪر، نوان گس ڏيکاري ٿو.

تو کي معلُوم بہ آهي منهنجا داناءَ دشمن
تہ ڪڏهن بند ٿي، مجبُور ٿي، قيدي بڻجي
پنهنجي ئي گهر ۾ رهيو آهيان نہ ڪو رهندس. (15)

’**ڇا جو رڙڪو هو؟**‘: هن غزل ۾ هڪڙو اهو بند بہ آهي، جنهن ۾ سنڌي ساهت ۾ گهڻي ڪان گهڻو استعمال ٿيندڙ خود غرضي ۽ سياڻپ کي واٽڪو ڪندڙ پهاڪو ”ڏاهو ڪانءُ بہ ڄنگهو ڦاسي“ استعمال ڪيو ويو آهي. اُتر سنڌ وارا وري ڏاهو نہ سياڻو ڪانءُ چوَن. هت اهو بند ڏجي ٿو جنهن ۾ شاعر انهيءَ پهاڪي کي فنڪاراڻي انداز سان استعمال ڪيو آهي. هيءُ پهاڪو ’گل شڪر‘ ديوان ڪيول رام سلامت راءِ آڏواڻيءَ جي تقريبًا سوا صدي اڳ سهيڙيل ڪتاب ۾ بہ موجُود آهي. هن غزل ۾ هڪڙو ٻيو پهاڪو ”ڏاڍو سو گابو“ بہ استعمال ٿيل آهي پر اهو ان کان اڳ ٻئي هنڌ بہ آيل آهي، جنهن جو تذڪرو ۽ مثال پيش ڪري چُڪا آهيون.

هونءَ تہ گهڻو ئي ڏاهو هو
ڪانگ بہ پيرو ڦاٿو هو. (16)

’ڪاڳر ليڪ بنان!‘: هن نظم ۾ بہ هڪڙو جهونو ۽ پراڻ ڪان استعمال ٿيندڙ پهاڪو ”ڏٽيءَ ري ڏڻ سجو“، ”ڏڻ ريءَ سُجي واڙ“ ڪي سنڌي پهاڪن جي ڪتاب ’گل شڪر‘ ۾ پهاڪي جو اڳيون حصو استعمال ڪيو ويو آهي. جنهن مان هڪڙو سماجي اصول ۽ قدر ظاهر ٿئي ٿو. هيءَ گهرو سماجي فڪر، شعرو رڪندڙ آهي. واقعي ڪو بہ ڪم رهبر يا ڏٽيءَ سوا ٿئي ڪونہ! هت اهو نظمي مثال پيش ڪجي ٿو.

آءُ اجان بہ اُهو ئي تنها
بَرَ ۾ بيٺل وڻ جيئان
ٿهيل، ٽِڙيل ۽ پکڙيل سوچون
ڏٽيءَ بنا ڪنهن ڏڻ جيئان (17)

’سنڌڙيءَ جهڙو ديس‘: امداد حُسينيءَ هِنن بي قافيا دوهن مان هڪڙي دوهي منجهہ ’ڪارڙو ڪمارڙو‘ چوڻيءَ جو استعمال ڪيو آهي. هيءَ چوڻي ٿر جي علائقي ۾ گهڻو ٽڻو رائج آهي. ٿر ڪي مينهن جي سخت ضرورت هُوندي آهي. جڏهن مينهن نہ پوَن ۽ ماڻهو مِرون پلر جي پالوت لاءِ سِڪن واجهائن تہ اهڙيءَ حالت ۾ ٿر جا ڳُجهہ بالڪ گڏجي، ڪپڙي جون جهوليون ڻاهي، دَر دَر اڳيان اها صدا بلند ڪري ”ڪارڙو ڪمارڙو“ اچ ٿئي تہ مينهن وسي چوَندا اَن گڏ ڪري ڪٺي وجن. سنڌي لوڪ ادب تمام گهڻو شاهُوڪار ۽ شاهڪار آهي، پر ڊاڪٽر بلوچ، ولي محمد طاهر زادي ۽ عبدالڪريم سنديلي پڄاڻان ڪو نظر نہ ٿو اچي، جيڪو لوڪ ادب تي نئين سر تحقيق ڪري منظر تي آڻي.

شيشو ڪنهن ٽڙڪايو! هن غزل ۾ هڪڙي چوڻي ”ساهُہ بہ پَرائو آهي“ جو استعمال ٿيل آهي. شعر ۾ يا ڪنهن بہ ليک وغيره ۾ استعارن، اصطلاحن، چوڻين، پهاڪن ۽ تمثيلن جي استعمال سان تخليقون پنهنجي فني ۽ فڪري جمال جو اوج ڪمال ماڻي ونديون آهن ۽ اهڙين صنعتن جو استعمال شاعر جي تجربي، مطالعي ۽ مشاهدي جي گواهي ڏيندو آهي. هِت انهيءَ چوڻيءَ جي استعمال وارو غزليا بند ڏجي ٿو. جنهن ۾ شاعر شعر اندر پهاڪي جي روپ ۾ جڻ شمع ٻاري آهي.

’امداد‘ ادا! ڪنهن ٿي ڄاتو
پنهنجو ساهُہ پَرايو هُوندو! (18)

’ٻاڻ ڪي ڇا آهي؟‘: هن نظم ۾ هڪڙي عام فهم، نج عوامي ۽ سادي سودي چوِڻي ”اسان جي گهران وجي ڇا ٿو؟“ استعمال ٿيل آهي. عمُومًا جڏهن ڪو ڪنهن جي نصيحت، هدايت يا چوَڻ نہ وٺندو آهي يا سندس رويو سنجيدو نہ

هُوندو آهي تہ اهڙي موقعي تي ناصح هلڪي بيزاريءَ مان چئي ڏيندو آهي تہ ”ڇڏيوس.“ ”ڇو تا سمجهايوس؟“ ”ڪرڻ ڏيوس،“ ”پل پنهنجو نقصان ڪري،“ ”اسان جي گهران ڇا ٿو وڃي؟“ هيءَ چوڻي پلي ڪتابن منجهہ نہ هُجي تہ بہ هيءَ هڪڙي عام چوڻي ئي آهي. امداد شاعر آهي انهيءَ ڪري ادبي ڪيتر ۾ ٻوليءَ جو بگاڙ ڪيس بنهہ پسند نہ آهي. هيءَ چوڻي اهڙيءَ سوچ جي عڪاس آهي. انهيءَ چوڻيءَ وارو بند هِتي ڏجي ٿو.

قافيو ڪافيو لکي ٿو ڪو
تہ اسان جي گهران وڃي ڇا ٿو؟ (19)

رهبرو! رهزنو!: هِن نظم ۾ سنڌي ٻوليءَ جي تمام پلوڙ ۽ بهترين چوڻي ”خون ڪٿوري لڪندو ناهي“ جو استعمال ڪيو ويو آهي. واقعي خوشبو دفن ڪرڻ سان ڪٿي تي لڪي يا دفنجي. سو ڪنهن ماڻهوءَ جو ناحق خون بہ رائگان نہ ٿو وڃي پر اج ڪلهہ معاشري اندر سڀ ڪُجهہ لڪيو پوي. هن پهاڪي کان علاوه ”عشق ۽ مشڪ لڪندو ناهہ“ بہ چيو ويندو آهي. عشق ڪرڻ وارو عمل بہ ڪيستائين لڪندو. هڪ ڏينهن ظاهر ٿيندو. فارسيءَ ۾ پڻ اهو ئي چوَن: ”کر عشق و مشک را نتوان نهفتن“ (جو عشق ۽ ڪٿوريءَ کي لڪائي نہ سگهجي.) (20)

گيت گهُٽيو گلابن جا، ٻاتا مروٽي ڇڏيو
خون آهي ڪٿوري، نہ لڪندو نہ لڪندو ٻڌو. (21)

’تيلي ٻاريان‘ هن غزل ۾ خوبصورت استعارن، تشبيهن کان علاوه هڪڙي ديسي حساب ڪتاب وارو پس منظر رکندڙ عام چوڻي ”اوڌر جي ماءُ مُئي ڪانهي“ يعني اوڌر وارو ڪاتو بند ناهي ٿيو اوڌر ڪار آهي استعمال ڪيل آهي. اوڌر تي سيڌو سامان، روڪڙا اُڌارا وٺڻ هر سماج جو ڪاروباري ۽ معاشي قدر آهي. هت اهو غزل جو بند ڏجي ٿو جنهن ۾ امداد حُسينيءَ مُرڪ اوڌر تي وٺڻ جي ڳالهہ ڪري، شعر ۾ هڪ قسم جي حُسناڪي ۽ نواڻ وارو رنگ پريو آهي. مُرڪ اُڌارڻ نڪور استعارو آهي ۽ اصلوڪو امداد اسٽائل آهي. ڪنهن کان اُڌارو ورتل نہ آهي.

اوڌر ماءُ مُئي ڪانهي ڪا
ڇو نہ ڪٽي ڪا مُرڪ اُڌاريان. (22)

’**اي سنڌ امان!**‘ نظم ۾ تجربي ۽ آزمودي جي بنيءَ مان پڇي راس ٿيل هڪ آڳاٽي چوڻي ”رَت دانگيءَ تي بہ ورندو آهي يا اُٿلي پئي“ استعمال ٿيل آهي پر لڳي ٿو بنيءَ مان اج ڪلهہ سڙيل سِرون نڪرن ٿيون جو امداد حُسينيءَ ماضيءَ جي انهيءَ آزموده

چوٽيءَ جي بلڪل اُبتڙ فڪر پيش ڪيو آهي. سندس نظم ۾ انهيءَ چوِٽيءَ جي جڙ نفي ٿيل آهي. امداد حُسينيءَ جو شعور انهيءَ چوِٽيءَ جي بر خلاف فڪر ڏئي ٿو. افسوس اڄ اهڙو وقت اچي ويو آهي جو الامان!

هاٽي رت ماضيءَ وانگر دانگيءَ مٿان نہ ٿو اُٿلي!
رَت دانگيءَ مٿان نہ ٿو اُٿلي،
ڏوهہ ڪنهن کي ڏيان اي سنڌ امان! (23)

'اپيل': سنڌ ۾ قبيلائي جهيڙن جي پس منظر ۾ لکيل هن نظم ۾ جڳ مشهور فلسفي مولانا جلال الدين روميءَ جو سنڌين جو پنهنجي ڌرتيءَ ماءُ لاءِ جذبي ۽ عشق جي اُپٽار جو هڪڙو شعر استعمال ڪيل آهي، جيڪو شاهہ عنايت جي دؤر کان سنڌين جي ڪنن تي پُرندو رهيو آهي. هيءُ در اصل اُهو شعر آهي جنهن ۾ سنڌين جي 'حُب السنڌ' جو جذبو جهلڪي ٿو. هيءُ شعر ايترو استعمال ٿيو آهي جو هاڻي چوِٽيءَ وارو روپ اختيار ڪري چُڪو آهي. هاڻي هن کي چوِٽيءَ جيترو رُتبو عطا ٿيو آهي. ڪنهن بہ ڏاهي، شاعر سُگهڙ ۽ صوفيءَ جو شعر ۽ مقولو بہ پهاڪي يا چوِٽيءَ جو درجو ماڻي سگهي ٿو.

نظم 'اپيل' ۾ بہ سهپ ۽ رواداريءَ جي پس منظر ۾ چيل سماجي فڪر ۽ نيڪ مقصد رکندڙ چوِٽي "مڙيا سي جڙيا" جو استعمال ڪيو ويو آهي، جنهن ۾ مڙڻ واري کي مهان ڪوٺيو ويو آهي. هيءَ چوِٽي ٻن ماڻهن جي ويڙهہ ختم ڪرائڻ جي ڪوشش دوران ورجائي ويندي آهي. هِت نظم جون بہ اهي سٽون ڏجن ٿيون جن ۾ "مڙيا سي جڙيا" جو فڪر سمايل آهي. هِن بند ۾ ٽُٽڻ کان سُنو جُڙڻ آهي بہ جهڙو ڪر اصطلاح آهي. شعر جو بند هيٺ پيش ڪجي ٿو:

تہ ٽٽڻ کان سُنو جُڙڻ آهي،
"جي مُڙيا سي جُڙيا" چيو ڏاهي! (24)

ڇا جو حق ڇا جو انصاف،
جو ڏاڍو سو گابو هو. (25)

'اڄ رات': هن خوبصورت، رومانوي ۽ جل ترنگ تخليقي پس منظر رکندڙ نظم ۾ اُردو زبان جو هڪڙو مشهور رائج الوقت پهاڪو يا چوٽي ڪئي وئي آهي. هيءُ پهاڪو اُن وقت استعمال ڪبو آهي جنهن وقت ڪنهن ڌر يا ماڻهوءَ کي ڪو مالي يا مادي فائدو ٿئي ٿو. تہ پوءِ اهڙي صُورتحال دوران چوَن "تنهنجي تہ چاندي (لٺہ) ٿي

وئي.“ هِت فائدي جي پس منظر ۾ ورجائي ويندڙ چوِڻي جيڪا ذهني آوارگيءَ جو کليل اظهار بہ ڪري ٿي، جنهن جي استعمال سان نظم جو نڪ مٿي ٿي وڃي ٿو.

ڪوجهو توِٽي ڪاٽو آهي
اڄ رات هر ڪو راٽو آهي
ماڙي ماڙي واندي آهي
تنهنجي منهنجي چاندي آهي. (26)

نتيجو

شاعريءَ ۾ پهاڪن ۽ چوِڻين جو استعمال شعر جي تخليقي سُونهن کي سرس ۽ سوادي بڻائي ٿو. وڏڙن / وڏڙين جي تجربن ۽ آزمودن جي آڌار تي گهَڙيل / سرجيل چوِڻيون / پهاڪا وڏو فڪري پسمنظر رکن ٿا. امداد حُسينيءَ بہ پنهنجي ڪلام ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ڪافي سارن پهاڪن ۽ چوِڻين جو عُمدي نمُوني استعمال ڪيو آهي. هُن سنڌي ٻوليءَ جي انيڪ پهاڪن کي پنهنجي پابند توڙي آزاد شاعريءَ ۾ استعمال ڪري شعر ۾ لساني حُسن جمال پيدا ڪيو آهي، جنهن سان سندس بياني انداز، شعر جي ظاهري توڙي باطني معنيٰ ۽ پيشڪش ۾ فني ڪمال ۽ نُدرت نظر اچي ٿي. پهاڪن/چوِڻين جي ڪري امداد جو شعر نئين نويلي ڪُنوار جيان سينگاريل سنواريل نظر اچي ٿو. امداد حسيني شاعر آهي ۽ شاعر ٻوليءَ جو وينجهار هوندو آهي، سندس تحت الشعور ۾ وڏو لفظي خزانو هوندو آهي جنهن ۾ پهاڪا/چوِڻيون بہ شامل هوندا آهن. امداد حسيني هڪ آرائين جيان پنهنجي خيالي باغ ۾ سنڌي ٻوليءَ جي هن صنعت جي آميزش ڪئي آهي، تہ جيئن شاعريءَ جا شيدائي، سندس تخيل ۾ موجود لساني يا بياني مهارت کان واقف ٿي سگهن.

حوالا:

1. بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش، ’هڪ جُلدي سنڌي لُغت‘، ص 170
2. ساڳيو ص 225
3. سنديلو عبدالڪريم، ’پهاڪن جي پاڙ‘، سنڌي ادبي بورڊ، 1989ع، ص 3
4. حُسيني، امداد، ’هوا جي سامهون‘، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2002ع، ص 164
5. ساڳيو ص 168
6. ساڳيو ص 279

7. ساڳيو ص 285
8. ساڳيو ص 315
9. ساڳيو ص 215
10. ساڳيو ص 324
11. حُسيني، امداد، ’شهر‘، طويل آشوبيا شاعري (نظم)، 2000ع، ص 01
12. حُسيني، امداد، ’ڪرڻي جهڙو پل‘، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2012ع، ص 84
13. ساڳيو ص 100
14. ساڳيو ص 110
15. ساڳيو ص 139
16. ساڳيو ص 153
17. ساڳيو ص 168
18. ساڳيو ص 231
19. ساڳيو ص 236
20. ساڳيو ص 259
21. ديوان ڪيول رام سلامت راءِ، ’گل شڪر‘، سنڌي ادبي بورڊ، 1978ع، ص 94
22. حُسيني، امداد، ’ڪرڻي جهڙو پل‘، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو، 2012ع، ص 309
23. ساڳيو ص 331
24. ساڳيو ص 355
25. ساڳيو ص 356
26. حُسيني، امداد، ’هوا جي سامهون‘، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 2000ع، ص 168